यो मौसम गजलसङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस, रूपन्देही
नेपाली विभाग, स्नातकोत्तर तह
द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनको लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
सृजना पाण्डे
नेपाली विभाग
भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस
सिद्धार्थनगर, रूपन्देही
२०६७

शोधनिर्देशक
बालकृष्ण भट्टराई
सहप्राध्यापक

यो मौसम गजलसङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र
सङ्कायअन्तर्गत भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस, रूपन्देही
नेपाली विभाग, स्नातकोत्तर तह
द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनको लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता
सृजना पाण्डे
(रोल नं. ३८१७, त्रि.वि.दर्ता नं. ६-२-४९-११११-२००२)
शैक्षिकसत्र २०६२-६४
२०६७

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

"यो मौसम गजलसङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन" शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस, रूपन्देहीको नेपाली स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षकी छात्रा सृजना पाण्डेले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । शोधपत्र तयार गर्नमा शोधार्थीको प्रशस्त लगन र परिश्रम परेको छ । उहाँले अत्यन्त मिहिनेतपूर्वक तयार पार्नुभएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि नेपाली विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मितिः २०६७/०६/१८

....

बालकृष्ण भट्टराई
सहप्राध्यापक
नेपाली विभाग
भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस,
सिद्धार्थनगर, रूपन्देही ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग

सिद्धार्थनगर, रूपन्देही

स्वीकृति–पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विभाग, भैरहवा बहुमुखी क्याम्पसकी छात्रा सृजना पाण्डेले स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पार्नुभएको “यो मौसम गजलसङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति — हस्ताक्षर

विभागीय प्रमुख

सहप्राध्यापक श्री मदनप्रसाद दवाडी ....

शोधनिर्देशक

सहप्राध्यापक श्री बालकृष्ण भट्टराई ....

बाह्यपरीक्षक

सहप्राध्यापक श्री चूडामणि रेग्मी ....

मिति : २०६७/१०/२९

कृतज्ञता ज्ञापन

"यो मौसम गजलसङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन" नामक शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरेकी हुँ । यस शोधपत्रको मार्गनिर्देशनका लागि अनवरत रूपमा आफ्नो अमूल्य समय दिनुहुने आदरणीय शोध निर्देशक गुरु सहप्राध्यापक श्री बालकृष्ण भट्टराईप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यसरी नै शोधपत्र तयारीका क्रममा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण भावनात्मक सहयोग गर्ने एवम् विषयगत सामग्री उपलब्ध गराउनु हुने कृतिकार गुरु सहप्राध्यापक डा. घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'प्रति हृदयदेखि नै आभार व्यक्त गर्दछु ।

मेरो रुचिको विषयमा शोधकार्य गर्न अनुमति प्रदान गरी आवश्यक सुझाव दिनुहुने ऐ.नेपाली विभागीय प्रमुख सहप्राध्यापक श्री मदनप्रसाद दवाडीप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै भैरहवा बहुमुखी क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख सहप्राध्यापक डा.कपिलदेव लामिछाने, सहप्राध्यापक डा.दामोदर ढकाल, सहप्राध्यापक श्री डिल्लीराज भट्टराई, उपप्राध्यापक श्री वनमालीराज शर्मा, शिक्षण सहायक कृष्णप्रसाद बस्यालप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

यो शोधपत्र तयारीका क्रममा आवश्यक पर्ने सामग्री एवं सुझाव प्रदान गुर्नहुने सहपाठी मित्र प्रतिभा पुन एवम् खेम लम्सालप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । मलाई सधैँ हौसला र प्रेरणा प्रदान गरी मेरो पढाइलाई यो अवस्थासम्म ल्याउन उचित वातावरण प्रदान गर्नुहुने बुवा श्री रघुनाथ पाण्डे र आमा श्रीमती टोपला पाण्डेका साथसाथै घरायसी समस्याबाट छुटकारा दिई शोधपत्रलेखनलाई समयमै पूरा गर्न उचित वातावरण प्रदान गरिदिनुहुने श्रद्धेय जीवनसाथी श्री लक्ष्मण तिमिल्सिना, छोरा श्री सुलभ तिमिल्सिना र सम्पूर्ण परिवारजनप्रति चिरऋणी छु । यस शोधपत्रलाई शुद्धसँग समयमै टङ्कण गरिदिनुहुने आयुष कम्प्युटर परिवारलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि.भैरहवा बहुमखी क्याम्पस नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

सृजना पाण्डे
स्नातकोत्तर नेपाली विभाग
त्रि.वि. भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस

विषयसूची

शोधनिर्देशकको सिफारिसपत्र

स्वीकृतिपत्र

कृतज्ञता-ज्ञापन क

विषयसूची ख-ज

सङ्क्षेपीकृत सूची झ

परिच्छेद एक : शोधपत्रको परिचय **१–८**

१.१ शोधशीर्षक १

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन १

१.३ विषय परिचय १

१.४ समस्या कथन १

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य २

१.६ पूर्व कार्यको समीक्षा २

१.७ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता ७

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन ८

१.९ शोधविधि ८

१.९.१ सामग्री सङ्कलन विधि ८

१.९.२ विश्लेषण विधि ८

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा ८

परिच्छेद दुई : घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'को सङ्क्षिप्त परिचय र साहित्यिक यात्रा **९-१६**

२.१ परिचय ९

२.२ साहित्य लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव १०

२.३ 'परिश्रमी'को नेपाली साहित्यमा लेखन र प्रकाशनको थालनी ११

२.४ घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'को साहित्यिक यात्राको विकासका चरणहरू १२

२.४.१. प्रथम चरण (२०३१ देखि २०४४) १२

२.४.२. द्वितीय चरण (२०४५-२०५३) १३

२.४.३. तृतीय चरण (२०४५ देखि यता) १४

२.५ निष्कर्ष १६

परिच्छेद तीन : गजलसिद्धान्त र नेपाली गजल परम्परा **१७–४२**
३.१. गजलको परिचय १७
३.२ गजलको परिभाषा १८
३.३ गजलका तत्त्वहरू १९
३.३.१ शेर २०
३.३.२ काफिया २०
३.३.३ रदिफ २१
३.३.४ मतला २१
३.३.५ मक्ता २२
३.३.६ तखल्लुस २२
३.३.७ वहर (छन्द) २२
३.४ नेपाली गजल परम्परा २३
३.४.१ प्रथम चरण २४
३.४.१.१ प्रथम चरणमा सम्बद्ध गजलकारको तालिका २६
३.४.१.२ प्रथम चरणसँग सम्बद्ध अन्य गजलकार २९
३.४.२. द्वितीय चरण ३०
३.४.२.१ द्वितीय चरणमा अर्थात् पुनर्जारणकाल अन्तर्गत सम्बद्ध वर्तमानसम्म जानकारीमा आएसम्मका गजलकार ३४
३.४.२.२ विभिन्न पत्रपत्रिका मार्फत् फुटकर गजल प्रकाशन गराउँदै वर्तमानमा देखा परेका पुराना तथा नयाँ पुस्ताका गजलकारहरूको नामावली ३९
३.५ निष्कर्ष ४२

परिच्छेद चार : गजलकार घनश्याम न्यौपाने ...परिश्रमी'का गजलगत मूलभूत प्रवृत्ति र विशेषताहरू **४३–५९**
४.१ विषय प्रवेश ४३
४.२. प्रवृत्ति र विशेषताहरू ४३
४.२.१ रतिरागात्मक ४४
४.२.२ राष्ट्रप्रेम अर्थात् राष्ट्रियताको भाव ४५
४.२.३. निराशाजनक स्वर ४६
४.२.४. सामाजिक विकृति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य ४७

४.२.५. जीवनवादी तथा मानवतावादी दृष्टिकोण ४८
४.२.६. राजनैतिक दृष्टिकोण ४९
४.२.७. नारीवादिता ५०
४.२.८. आत्माभिमानी प्रवृति ५०
४.२.९. प्रगतिवादी दृष्टिकोण ५२
४.२.१०. गजलमा स्वयम् 'परिश्रमी' ५२
४.३. शैलीशिल्पको प्रयोगका दृष्टिले गजलकार घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी' ५३
४.३.१ उखान टुक्काको प्रयोग ५३
४.३.२ विम्ब र प्रतीक ५४
४.४ घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'का गजलमा प्रयुक्त रसभावहरू ५५
४.४.१ शान्त रस ५६
४.४.२ वीररस ५६
४.४.३ रौद्र रस ५७
४.४.४ संयोग शृङ्गार ५७
४.४.५ वियोग शृङ्गार ५७
४.५. घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'का गजलमा अलङ्कार विधान ५७
४.६. घनश्याम न्यौपाने 'परिश्रमी'का गजलमा भाषा प्रयोग ५८
४.७ निष्कर्ष ५८

परिच्छेद पाँच : यो मौसम गजलसङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन ६०–८२
५.१ विषय प्रवेश ६०
५.२ यो मौसम गजलसङ्ग्रहको संरचनासारको तालिका ६१
५.३. शीर्षक ६२
५.४. विषयवस्तु ६३
५.४.१ सामाजिक विषयवस्तु ६३
५.४.२ राजनैतिक विषयवस्तु ६४
५.४.३ शैक्षिक विषयवस्तु ६५
५.४.४ प्रेमप्रणय सम्बन्धी विषयवस्तु ६६
५.४.५ नारी सम्बन्धी दृष्टिकोण ६७
५.४.६ स्वाभिमान सम्बन्धी विषयवस्तु ६७
५.४.७ प्रगतिवादी दृष्टिकोण ६८

५.४.८ निराशापूर्ण अभिव्यक्ति ६९
५.४.९ देशप्रेमको भावना ७०
५.५. यो मौसम गजल सङ्ग्रहको शैली-शिल्प ७०
५.५.१ उखान टुक्काको प्रयोग ७१
५.५.२ प्रतीक र बिम्ब ७१
५.६. 'यो मौसम' गजल सङ्ग्रहमा रसविधान ७२
५.६.१ वीररस ७२
५.६.२ रौद्ररस ७३
५.६.३ शृङ्गाररस ७४
५.६.३ १ वियोग शृङ्गार ७४
५.६.३.२ संयोग शृङ्गार ७५
५.७ यो मौसम गजल सङ्ग्रहमा अलङ्कार विधान ७५
५.७.१ शब्दालङ्कार ७६
५.७.२ अर्थालङ्कार ७७
५.७.३. उत्प्रेक्षा अलङ्कार ७८
५.७.४ लोकोक्ति अलङ्कार ७८
५.७.५ स्वभावोक्ति अलङ्कार ७९
५.७.६ संसृष्टि अलङ्कार ७९
५.७.७ प्रश्नालङ्कार ८०
५.८. यो मौसम गजल सङ्ग्रहमा प्रयुक्त भाषा ८०
५.९ निष्कर्ष ८१

परिच्छेद छ : गजल सिद्धान्तका आधारमा यो मौसम गजलसङ्ग्रहका गजलहरूको संरचनागत अध्ययन **८३–१३६**
६.१. जिन्दगी त जिएकै छु ८३
६.२. बोलुँ त बोल्न हुन्न ८४
६.३. पल्हाउन सकिन म ८५
६.४. जसलाई आफ्नो ठानी ८५
६.५. मौन भई बाँच्नु पनि ८६
६.६. माथि चढ्ने प्रयास गर्दा ८७
६.७. वाध्यताको प्राचीर ८८

६.८. वेचैन छु ८९
६.९. यथार्थता कति तितो ९०
६.१०. धुरीमा पुग्ने रहर ९०
६.११. भोक छ जताततै ९१
६.१२. तपाईको नुहे जस्तो ९२
६.१३. वसन्तमा पालुवाले ९३
६.१४. उज्यालो रोशनी ९३
६.१५. कालो बादल हुरीले ९४
६.१६. खुसीका प्यालाहरू ९५
६.१७. अभिशप्त जिन्दगी ९६
६.१८. हास्ने हाँसिरहेछन् ९६
६.१९. मृत्यु मलाई नजिस्क्या ९७
६.२०. म एउटा आफैसँग ९८
६.२१. उड्ने रहर मेरो ९८
६.२२. सुनौलो भविष्यको कल्पना ९९
६.२३. बेइमानहरूलाई मान चाहिन्छ १००
६.२४. बढ्न थाले उत्साहका १००
६.२५. औंशीको रात बित्यो १०१
६.२६. जनतालाई आज पनि १०२
६.२७. मिर्मिरे भो पन्छीहरू १०२
६.२८. विश्वासका दियाहरू १०३
६.२९. सुरक्षाको प्रत्याभूतिमा १०४
६.३०. अटाइनसक्नु छन् १०४
६.३१. म आउथेँ अनायास १०५
६.३२. द्वन्द्व किन हुन्थ्यो १०६
६.३३. प्रतीक्षामा बसेँ निकै १०६
६.३४. साजिश रच्दै साख्खै १०७
६.३५. आँगनीमा ताप्न १०८
६.३६. रोइरहेछ यो समाज १०८
६.३७. जिन्दगीको हरेक पल १०९
६.३८. मान्छे सक्रिय छन् ११०

६.३९. केही गुमाएको छु १११०
६.४०. हावा चल्दाचल्दै १११
६.४१. कठै ! धेरैको मन ११२
६.४२. मुक्ति पाउने विश्वासमा ११२
६.४३ बाँच्ने रहर गर्थें ११३
६.४४. मलाई प्रीतिका गीत ११४
६.४५. अपराधीले छुट ११४
६.४६. खोइ कहाँ छ ? ११५
६.४७. समयले चाहेको छ ११६
६.४८. आहत मनको पीडा ११७
६.४९. अलिकति रात पाएँ ११८
६.५०. आकाशलाई मुट्ठीभित्र ११८
६.५१. सपनाका सुख टिप्दै ११९
६.५२. खतराका घण्टीहरू १२०
६.५३. मान्छेहरू जब होशियार १२१
६.५४. जब जब विपरीत १२१
६.५५. आफ्नै बास नहुनाले १२२
६.५६. किन साह्रो अचेल मेरो १२३
६.५७. मौसमको दमन सह्य १२३
६.५८. वृक्षरोपण भइरहेछ १२४
६.५९. केही भन्ने रहर थियो १२५
६.६०. अनजानमै आज एउटा १२५
६.६१. जवाफ खोज्छु १२६
६.६२. वहार आयो तर १२७
६.६३. कोही गाउँ खोज्न १२७
६.६४. हाँसोजति बाल्यकालमा १२८
६.६५. शान्ति विनाको दिल १२९
६.६६. काँढे झ्याङमा १२९
६.६७ बोल्न पनि नहुने १३०
६.६८. हृदय छ भित्र भने १३०
६.६९ लेखूँ लेखूँ लाग्छ केही १३१

६.७०. मुस्कुराउने रहर १३२
६.७१. पिए तापनि सुरा १३२
६.७२. नजिस्क्या ए अन्धकार १३३
६.७३. मैले मीठो माया १३४
६.७४. खुनखराबी जति १३४
६.७५. भनिदेउ प्रिये ! मैले १३५
६.२ निष्कर्ष १३६

परिच्छेद सात : शोध निष्कर्ष **१३७–१४१**
७.१ शोधसार **१३७**
७.२. निष्कर्ष १३८
७.३. सम्भावित शोधशीर्षकहरू १४१

सन्दर्भ ग्रन्थसूची **१४२–१४५**

सङ्क्षेपीकृत शब्दहरू

अनु.	अनुवादक
एम.ए.	मास्टर अफ आर्ट्स
चै.सं.	चौथो संस्करण
डा.	डाक्टर
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
न.सा.प.	नवलपरासी साहित्य परिषद्
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
नेराप्रप	नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान
प्र.सा.प्र.	पल्लव साहित्य प्रतिष्ठान
प्रा.	प्राध्यापक
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
पृ.सं.	पृष्ठसङ्ख्या
वि.सि.प्र.	विवेक सिर्जनशील प्रकाशन
सम्पा	सम्पादक
सा.प्र.	साझा प्रकाशन
सु.सा.प्र.	सुनकोशी साहित्य प्रतिष्ठान